

Cilt II

1932-39

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

1

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
tarafından çıkarılır

Müdür :

O. Prof. Dr. Fuad Köprülü

İstanbul — Bürhaneddin Matbaası

1 9 3 9

CUCU ULUSU'NDA PAYZA VE BAYSAYA DAİR

AHMET HAN'IN BASMASI MESELESİ

A. N. Samoiloviç

Altınordu Hanlarının rus metropolitlerine verdikleri yarlıklar da dahil olduğu halde, eski tercümeleri ile malûm olan birçok tatar yarlıkları henüz gereği gibi işlenmediğinden, bunlara dair yapılan neşriyat ve yazılan âsardan müsteşrik olmıyan bir kimsenin hakkiyle istifade etmesinin ne kadar müşkül bir mesele olduğunu, son zamanlarda M. D. Prisiľko'f'un *Rus metropolitlerine verilen han yarlıkları* nam eseri göstermiştir [1].

Altınordu hanlarının rus metropolitlerine verdikleri yarlıklara dair birkaç izah serlevhali fıkrasında N. I. Veselovski diyor ki: "Evvelki tetkikatı arasına gözden geçirmek, bir taraftan bu meselenin daha iyi anlaşılmasına yardım eder, diğer taraftan bu ilmin bizde ne kadar terakki ettiğini ve ne gibi neticeler verdiğini göstermeğe yarar,, [2]. İlmî tatbikatın neticesi olarak 1917 senesi yazında, yarlıklara ve onlara mümasil vesikalara dair mevcut olan belli başlı âsarı tetkik ettiğim zaman, bir asırdan fazla bir zamandanberi neşredilmeye başlanmış [3] olup türlü bakımdan büyük ehemmiyeti haiz olan bu materyellerin bugünkü ilmî noktâ nazardan tasnif edilmesinin lüzumlu olduğuna kanaat getirmiştım. Çünkü, münferiden yapılan tashihler, mesela, aynı Veselovski'nin *Rus çarlarıyla Asya*

[1] *Zapiski İst. fil fakul. Peters. universiteta* ç. CXXXIII. 1916. Veselovski'nin Jur. Miv. Nared. Pr. 1917, N. 3. Ks. 2. s. 118.

[2] *Spornik v čest Ğ. N. Potanina* (Zap. rus. Geoğ. obş. po Otdel. etnoğ. T. XXXIV) s. 525. Bu fıkraya dair benim *«I. N. Berezin kak Türkolog»* (Zap. kol Vostoķov. T. I) s. 171. makaleme bak.

[3] Novikof tarafından 1787 tarihinde *Drevney Ruskoj Vıvliofske* de rus, rdhanilerine verilen yarlıkların neşrinden hesab olunursa.

hükümdarları arasındaki münasebetlere dair vesikaların neşrinde yapılan hatalar nam eseri [1] kâfi değildir.

Yarlıkların yazıldığı orijinal dili, bu yarlıklarla iştilal edenlerin bilmesi nasıl lâzım ise, bunların rusca tercümelerinin iyi neşredilmesi için de bu işlerden anlıyan müsteşriklerin nezaret etmesi lâzımdır. Aksi takdirde F. F. Laşkov'un XVI. XVII inci asırlarda Kırım hanlığı ile Moskova hükümeti arasındaki siyasi münasebata dair vesikalar nam eserinde gördüğümüz hatalardan daha mühimlerinin yapılması ihtimâl dahilindedir. Muharrir, cümlelerin son kelimesi olan «Bizim peygâberimiz Muhammed Mustafa» dan sonra şöyle garip bir hâşiye yazmıştır: «Görünüyor ki bu, mütercimim fazla bir ilâvesidir» [2] Muhammed'in vasıflarından birinin dahi Mustafa olduğunu bilmiyor.

Hüseyin Feyizhanov'un istihraç ettiği kopyalardan 1864 de V. V. Veliaminov-Zernov tarafından neşredilen 898 sahil-felik [mukaddeme ve indeksler hariç] *Kırım yurtuna ve ol taraflarğa dair bulunan vesikalar ve hatlar* nam eserde bugün de Türk dili ve medenî tarihi için birçok malûmat vardır. Lisan cihetinden, bu eserden, pek cüzi olarak Pavet de Courteille *Çagatay luğatı* [3] ve Budagof *Umumi Türk dili luğatı* [4] için istifade etmişlerdir. Tarihi cihetten ise iptida onun neşri [5] ve sonra da profesör V. d. Smirnov [6] bu eserden müstefit olmuşlardır.

Geniş rus kütlesinin şarka olan mutad - yersiz - müstehziane bakışından mülhem olan M. N. Berejko *Kırım şartnamejerinde* [7] yarlıkların orijinalıyla eski res metinlerinin mukayese edilme-

[1] *Jivaya Starına* XVII (1909) k. II—III. s. 237

[2] *İz. Tav. uçen. Ar. Kom. N. 12, s. 3.* karş. *Kırım yurtuna ve ol taraflarğa dair bolğan vesikalar ve hatlar* s. 576: Peygâberimiz Muhammed Mustafa.

[3] *Dictionnaire turc orientale par M. Pavet de Courteille*, Paris, 1870. p. XIII.

[4] *Sravnitelny Slovar turetsko-tatarıskıh nareçiy* T. I—II, Spb. 1869).

Kısaltılmış me hazlar fihristinde (Cilt I. S. IX) zikrettiğimiz eser gösterilmemiş ise de, Cilt I, s. 920 de «kr. gr.» diye gösterilmiştir.

[5] *İzledovaniye o Kasimovskıh tsarah i tsareviçah* Trudi Vostoç. Ot. Rus. Ar. Ob., IX—XI.

[6] *Krımskoye hanstvo pod Verhovenstvom otomenskoj portı do noçala XVIII veka*. Spb. 1877. Yine aynı muharririn Çeri başı ve Çorbacı istilâhlarına dair yazıları. Veselovski'nin *Voyenno İstoriçeskiy oçerk ğoroda Anapı* (Petroğrad 1914). s. 18—20. Aziz Ubeydullın ve Ali Rahim, *Tatar edebiyatı tarihi* (kazan tatar dilinde) içinde bu eserden istifade etmişlerdir.

[7] *Çiteniya v İstor. obş. Nestora Letopistsa* K. VIII (1894. s. 37. Muharrir bu yazısında Kırımlılara «bârbâr» diyor (S. 51,40). «Bu şakiler yuvası» (S. 56). «Aç gözlü barbarlara rüşvet vermek». «Barbara en müptedi doğruluk, âdalet, ırz ve

şini ve tatarca orijinalerin yeniden ruscaya tercüme edilmesini arzu etmişse de bu işin bu ane kadar hiçbir kimse tarafından yapılmadığı malumdur. Aynı muharririn *Drevneysaya Knığa Kumskih posolskih del* nam makalesinde : « alim müsteşrikler tercüme olunmuş tatar vesikalarını öğrenmemize yardım etsinler » [1] demesi de, lâzım olan mukabeleyi bulmamıştır. N. J. Veselovski « Tiyiş » hakkında yazdığı fıkrasını « Yalnız, şark ile münasebata dair olan vesikalar bu kelimenin anlaşılmasına yardım edebilir » [2] cümlesiyle bitirmiştir. Bu fikri biraz daha derinleştirmek lâzımdır. Rus-Tatar münasebatına dair meselelerin halledilmesi için iki yol vardır: Biri, rus vesikaları; diğeri da tatar dilindeki tatar vesikalarıdır. Bu iki grup vesikalar birbirini itmam etmektedirler.

Kırım hanlarından Mengili ve Mehmet Gireylerin yarlıkları [3] nam eserin tercümesinde Berezin, Veli amin of - Zern of'un topladığı yarlıkların mahiyeti tamamiyle başka olduğundan onlardan istifade etmek kabil olmadığını kaydetmiştir. Eğer Berezin, bu varlıkları ve eski rus süfera vesikalarını tetkik etmiş olsaydı « koltka » kelimesini anlar, onu yanlış tefsir etmezdi [4].

Babur'un asarını tettebbü etmek için (bitmedi) yakarıda kaydettiğim gibi, dil bakımından Kırım yarlıklarındaki vesikaları tettebbüe başladığım vakit *Tiyiş* ve *Baysa* kelimelerinin tetkikine yarıyacak materyel bulunca, o vakit kaleme almağı tasavvur ettiğim *Türk taslakları* (bu da bitmedi) na ilâve etmeğe karar vermiştim. Bu iki me-

namus mefhumlarını öğretmek, bizim Kırımı karşı takib ettiğimiz siyaset meselesine dahildi» (S. 41 Sic!). Kazak Çokan Velihanof'ın mağrur Avrupalılara verdiği öğüd-le karşılaştırınız (*Zap. Rus, Geoğ. Ob. po ald. Etnoğrafii*, T. XXIX, 1904, S. 192).

[1] *Izves Tav. uç. Arh. kom.* N. 21 (1894), s. 55. Bu muharrir de bu makalesinde Kırımı «geniş Şark bazarı» demekte (s. 37). ve «Mengili Gıray'ın dahi biraz okuyup yazdığını» kabûi eimektedir (s. 51).

[2] *O Taretsko-tatarıskom Slove «tiş» (zub) v diplomatıçeskih dokumentnh* JMNP. T. 61, 1915, s. 331. Aynı kelime hakkında benim makalem: *Izves. Ros. Ak. Nauk* 1917, S. 1277.

[3] *Zapiski Od. Ob. Istor. i Drevnos*, VIII, ilâve, S. 11.

[4] «Koltka» kelimesine dair *Izves. Ros. Ak. Nauk*. 1917, s. 1278, de izahat verdiğim gibi, daha evvel Macar müşteşriki Munkaçi *Revue Orientale* (1909 N. 3, s. 196) mecmuasında bir karaim metninin tercemesinde vermişti ki, orada bu luğata «rica» demişti (Saâdet Girey yarlığı, sat. 8 e bak). «Koltka» kelimesi kıpçak dilinde vardı ve biz bu kelimeye XIII asır Mısır Kıpçaklarının eseri olan «Husrev ve Şirin» de tesadüf ediyoruz (Paris Millî Kitapsaray yazmaları), fasıl. 39, beyit 23 :

يکيم دن قولقام اوڭو تيو قوتی

Sâadet Girey yarlığındaki *Vest. Nauç. ob. Tatarovedeniya* N. 1—2, Kazan 1925, s. 33) mürrekkep luğatı muharrir anlayamamıştır.

sele ile alâkadar olunca yarlıklara dair olan âsarı daha fazla tetkik etmek lâzım geldi ve böylelikle Timur Kutlug'un Tarhan yarlığına ait birkaç hatayı tashih edecek materyeli topladım [1].

TAMĞA, BELGÜ, NIŞAN, TUĞRA, MÜHÜR KELİMELERİNE DAİR

Çin lûgatı olan *payza* kelimesinin Cucu ulusunda geçirdiği safhaları anlamak için, ibtida muhtelif Türk ülkelerinde ve devletlerinde resmi vesikalara ait olan diğer lugatların geçirdikleri safhaları tetkik etmek lâzım gelir.

Eski Türk dilinde *tamga* kelimesi iki türlü mana ifade ediyordu: 1) Zâtî mal olduğuna dair davarlara vurulan damğa: 2) Devlet yuhüt hususî şahısların damğası ve bu damgaların yeri. Eski Türklerden olan Kırgızlar'ın Yenisey yazılarından birinde - Açın yazısında - «tamğalık yılı» zikrolunduğu gibi, garb Oğuzları'nda «tamğacı» mühür muhafızı - gibi bir memuriyetin olduğunu Orhon yazılarında görüyoruz. Aynı memuriyete *Kutadgu Biliğ* de de tesadüf ediyoruz. [Herat yazması, beyit 15 sahife 116]. Aynı eserde vezâret mevkiine tayin olunan bir vezire verilen şeyler arasında «tamğa» da zikrolunmamaktadır [beyit 23, sahife 45]. Bu kelime Muhammed Peygamber hakkında da arabca *طاب* yerine «peygamberler tamgası» yani «son peygamber manasında kullanılmaktadır.

Avrupa üleması tarafından «tamğa» namı verilen Türk runik yazıları bulunan taşların yukarı kısımlarındaki monogram şekiller, hakikatta tamğa değillerdi; onlara *belgü* derlerdi.

Profesör Ramsted tarafından neşrolunan Şine - Usu kitâbesinde bu kelimeye şu cümlede tesadüf ediyoruz: «benim armamın ve benim imzamın orada kazılmasını emrettim [2]

[1] *Izv. Ros. Ak Nank* 1918, S. 1109. Bu makalede yarlıklara dair asar gösterilmiştir. Burada yazdığım «b a y s a» makalesi için ilk yazıda gösterdiğim kaynakları tekrar etmiyorum. Bazı yarlıklar eski basılışları ve tercümelemleri Mercani tarafından *Mustefâd-el-Ahbâr* (1, 112) da, Akçurin tarafından Şura mecmuasında (N 3, 1917, s. 49), *Tatar edebiyatı tarihi* k. 2, s. 60 da (sene kaydı yoktur) tekrar edilmiştir. K. A. İsostrantsev: Timur Kutlug yarlığının yazıldığı mahal hakkında (*Izv. Ak. Nank.* 1917, s. 49) bir yazı yazmıştır. «A vı ruskiye kinâzya Semenom poçen vsemi» (S 1112) cümlesinde anlayamamış olduğum «Vse-mi» kelimesini burada tashih ediyorum: *Vse* okumalı ve *mi* ise bu kelimedden sonra gelen «Metropolit» kelimesine ilâve edilmelidir [bak. *Türkiyat Mecmuası*, No. 3. S. 211, sat. 9. (mütercim)].

[2] G. J. Ramsted, *Zwei Uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei* (Journ. de la Soc. Finno-Ougrienne, XXX, 1913), P. 23.

Uygur yazısı mütehasısı olan Abdürrezzak'ın XV inci asırda İstanbul'da uygur harfleriyle nakşolunmuş (monoqram — şifre) ismine dahi *Kutadgu-Biliğ*'in Herat kopyası üzerine yapılan kayıddan sonra, bu monoqram altındaki yazıda da «bahşı belgüsü» denilmiştir. *Belgü* kelimesi şimdiki türk şiyvelerinin birçok fonetik tahvillerinde dahi mahlumdur. Tarañcı türkleri tarafından dahi arma yerine kullanılmaktadır (*Radlof luğatı*, cilt IV, sahife 1613) [1]. «Hususî, şahsın mali» olduğuna dair kullanılan işaret yerine *tamğa* kelimesi bugüne kadar birçok türk kabileleri tarafından muhtelif fonetik şekillerde [2] kullanılıyorsa da, eski türk dili ve türk yazısında, bizim tetebbümüze girdiği zamandan beri, *tamğa* kelimesi «el ile yapılan bir şekil» yahut «şahıs imzası» ve «mühürü» demek değildi.

Şarkî Türkistanda uygur yazılarıyla yazılan hususî muamele vesikalarına basılan mühüre *tamğa* diyorlar, mühüre muadil olarak el ile yapılan *tamğa* gibi işarete de acemce bir kelime olan *nişan* derler ki *belgü* manasınadır. XI inci asır muharrirlerinden olan Kâşgarlı Mahmut, *tamğaya* (I. 355) طابع الملك وغيره dediği gibi *belgü*'ye de العلامة و الامارة demektedir [3].

XIII üncü asır Mısır Kıpçak ve Türkmenlerinin dilinde olup Houtsma tarafından neşrolunan *luğatte* ve XIV ncü asrın iptidalarında yazılmış olan *Codex Cumanicus* de *tamğa* kelimesi yoktur; *nişan* kelimesi ise arapça العلامة kelimesile izah edildiği gibi, ikinci eserde de latince *Signum* denilmiştir. Her iki kitapta *nişanlığil* fiili vardır ki buna da arapça علم denilmiştir.

XIII—XIV asıra ait olup Melioranski tarafından işlenmiş olan *İbn Muhannâ Sözlüğü*'nde yarlığ-ferman; tuğra · التوقيع; tamga · العلامة ve mühür diye gösterilmiştir (3 satır, 51); yani eskilerle beraber aşağıda kaydedeceğimiz yeni ıstılahları da göstermektedir [4].

[1] Lutusk ve Turok karaimlerinin tercüme edilmiş dinî kitaplarında «belgirt» (belgiden) fiili vardır. Radlov bunu (vesikalar imzalamak) diye tercüme etmiştir (*Radlof luğatı*, III, 2 Kadağa kelimesi).

[2] Bu meseleye dair en yeni yazı Akçokraklı'nın *Kırım-Tatar tamğaları* dır (türkçe), Bahçesaray 1926 (kitabda birçok şekiller vardır). Abdurahman Sadi: İnsanlık dünyasında, dil, edebiyat, yazı ve onların tarihî tekâmülü (tatarca), kazan, 1926, s. 201, eserinde Tatar-Kırğız tamğaları nümunelerini göstermektedir.

[3] Mahmud Kaşğari تهن kelimesinde (I. 337) veriyor ve bunu: المهر الذى لم يرض بهه diye naklediyor.

[4] Kilisli Rifat tarafından bastırılan *İbn-Muhannâ sözlüğü*nde (İstanbul neşri) mühür kelimesi yoktur, fakat *tamğa* kelimesi vardır (s. 149) ve bunu الحتم والعلامة diye nakil etmektedir.

1) *Kleymo tavoro*, 2) *Ottisk peçati* gibi kelimelerle tamğanın tam olarak mefhumunu (rusçada) izah etmek kabil olmuyor. Meselâ Çağatay, Cucu ve Hulagu uluslarında tamğa kelimesinin bir de *gümrük vergisi* manası vardı [Ruslarda bu kelimedenden kınaye olarak gümrüğe *tamojna* dediler]. Hudut ve iç gümrüklerinde vergi alınan mallar üzerine tamğa vurdukları için bu luğat verilmiş olmalıdır [1]. Muhtelif işlerde aynı istilâh kullanıldığı için olmalıdır ki, tahminen XIV üncü asırdan başlayarak tamğa kelimesi yerine [rusçanın peçat kelimesine mukabil] *Mühür* kullanılmaya başlanmıştır; biz bunu Melioranski'nin neşrettiği *İbn Muhannâ Sözlüğü*'nde, *Codex Cumanicus*'da ve Babur Şah'ın pederi Ömer Şeyh'in XV'inci asra ait yarlığında görüyoruz. Bundan dolayı da gümrüklerde vergi alanlara *tamğacı*, [peçat] muhafızına da *mühürdar* demişlerdir. Bugüne kadar müslüman Türkler (peçat) a *mühür* derler: islâm olmayan Türkler ise (Yakutlar, Teleütler ve Kaçı Türkleri) rus kelimesi olan (peçat)ı ve bazan da eski tamğa kelimesini kullanırlar.

F. V. K. Müller 1920 tarihinde Uygur vesikalarındaki tamğa ve nişan istilâhlarını benim gibi [2] aynı şekilde tefsir etmiş, ve bu âlimin haklı olarak iddia ettiği gibi, Uygur devlet dili istilâhına tesiri olan Çin devlet dili istilâhlarla mukayese etmişti.

Gerek Uygur ve gerek Altınordu vesikalarında tesadüf etmediğimiz « el basması » demek olan üçüncü bir çin istilâhını Müller Osmanlı istilâhı olan tuğra da görmekte ve bunu birinci Sultan Murad zamanına çıkarmaktadır (S. 324). Eğer Osmanlıların kendilerine mahsus bir hususiyeti olan tuğralarını, « el basması » istilâhı olarak kabul etmiş olsak bile (bu, isbat olunmuş değildir), Uygurlarca malûm olmayan *tuğra* kelimesinin ilk manası « el basma » olduğunu kabul etmek için elimizde hiçbir delil yoktur. Bu istilâh Osmanlı devletinin teşekkülünden çok evvel malûm idi. Meselâ: XII inci asır başlarında Selçuk devletinde *ابو اسماعيل الاصفهاني الطغرائي* namında şair, âlim bir devlet adamı yaşamakta idi. El Âmidî (vefatı 1348-1349) nın kaydına göre Mısır memlûklerinin mektûpları yazılı altın tuğrayı hamil idiler [3].

[1] Tamğanın bu manası Radlof, Budağof, Pavet-de-Kourteille sözlüklerinde vardır. Buharalı Şeyh Süleyman ile Sami Beyin *Kamus-i Türki*'sinde bu mana yoktur. Radlof sözlüğünde (III, 1003-4) 1 ve 3 numaradaki sözlük manasını, 6-4 numaradan birer savı a'arak birleştirmelidir yani bunları 3-5 numara ile tashih etmelidir. *Baburnâme*'deki tamğa kelimesi A. Beveridge neşrinde, varak 140 A. aşağıdan birinci satırda, varak 159 a aşağıdan birinci satırda ve varak 174 a yukarıdan birinci satırda iki defa gümrük vergisi ve bir defa da (*kleymo* peçat) mühür olarak benim tarafımdan işaret edilmiştir.

[2] Uigurische Glossen. (*Festschrift für Hirth*, Berlin 1920. p. 323).

[3] Tizzenhauzen, *Materiali* ... S. 340.

Cemaleddin İbn Muhannâ, tuğra'yı, «şifre» diye naklediyor. Sami bey *Kamus-ı Türki* sinde «tuğrayı» ıstılahını «nişancı» diye (S. 885) naklettiği gibi, «nişan» kelimesinin bir manasını da «tuğra» diye (s. 1459 anlam No. 10) gösteriyor [1]. Benim bildiğime göre, tuğra hakkında en eski malûmatı XI inci asırda Kâşgarlı Mahmud (I, 385) vermektedir. Bu malûmat, gerek kronolojisi, gerek mühtevası itibarile mühimdir: «تفراغ - طابع الملك و توقيعه . بالغزبية . ولا تعرفه الترك . ولا يدري أصله .» yani -تفراغ- padişahın tâbı (basması) ve tevkî'i (şifresi) olup oğuzcadır; Onu Türkler (Karahaniler) bilmezler. Onun aslını ben de bilmem [2].

Bana öyle geliyor ki, Türkler'de, muhtelif asırlarda ve muhtelif hanedanlarda «arma, şifre, monogram» lar üç muteradif söz ile ifade olunuyordu: 1) belgü, 2) tuğra (> tuğrağ-), 3) nişan. «Vesika üzerindeki alâmetin» ismini, «vesikanın kendine» veren misallerden biri de *Bulle*'dir. Bunun diğer bir misali de «nişan» dır ki, bunun ifade ettiği mana yalnız «şifre» olmayup, bu kelime «yarlıg, ferman» manalarını da ifade etmektedir.

XV inci asırda Ömer Şeyh'in yarlıgının mündericatında «yarlıg» yerine «nişan» denildiği gibi, Seyyid Vâhid tarafından bulunmuş olan Sahip Gereyin Kazan yarlıgına da nişan denilmiştir. Muhammed Salih'in *Şeybanînâme*'sinde dahi «yarlıg : ferman» yerine nişan kelimesi birçok defa kullanılmıştır [3]. İkinci Sultan Osman'ın Yahudî Kira'ya verdiği fermanında (Smirnof neşri) «bu nişan-ı hümayunumu verdim» (satır 18, 17) cümlesine tesadüf olunuyor ki, burada nişan kelimesinin ifade ettiği mana fermanıdır. D'Ohsson'a, Grigoryev'e göre (W, 371) Altınordu devletinde yarlıga bazen *Al Tamğa* diyorlardı.

Mir Ali Şir Nevayî (XV'inci asır) Çağatay dilinde yazdığı meşhur *Münşeât*'ında [4], *nişan* kelimesini yarlıg yerine (Sahife 25, 27, 32, 33, 67 ve ilah.) *mühür* kelimesini basma (peçat) yerine (Sahife 37, 58, 67). *tuğra* kelimesini şifre yerine (53, 5â, 67) ve *tamğa* kelimesini de gümrük vergisi yerine (S. 60) kullanmaktadır. Bu da bize XV inci asırda Timurilerin divanlarında zikrettiğimiz bu ıstılahların kullanıldığını göstermektedir.

[1] Feramîninin tuğrasında «sultan Mahmud gazi biterlar idi». Bu kelime Nevayî'nin «معاكز القشتين» nam eserinin (Quatre mètre neşri) 26 inci sahifesinde vardır.

[2] Aynı muharrir tuğraya diğer bir mana daha vermektedir. (I. 385); «resmî çıkışlarda, yahut muharebe esnasında Padişah tarafından her askere verilen ve sonra geri alınan at».

[3] Melioranski neşri, S. 118, beyit 50-51; S. 129, beyit 1; S. 158, beyit 21 ve 24; S. 179, beyit 13-15 de yarlıg ferman ve nişan aynı mânada kullanılmıştır.

[4] *Münşeât*, Bakû 1926.

CUCU ULUSU VESİKALARINDAKİ TAMĞA, NIŞAN, MÜHÜR, BAYSA
İSTİLAHLARINA DAİR

E. Chavannes tarafından toplanan Mogol yarlıklarından ve Mogol devri Çin vesikalarından ve en eski Altınordu yarlığı olan ve yalnız rusça tercümesi mevcut bulunan XIII üncü asır Mengü Timur'un yarlığından farklı olarak, XIV üncü asırdan sonraki Altınordu yarlıklarının sonunda, verildiği mahal ve tarih gösterildiği gibi, *Al tamğa* ve *Altun nişan* ıstılahları da kullanılmıştır. Noksan bir kopya olduğundan doluyı mühür ve diğer alâmetleri bulunmayan Timur Kutluğ yarlığı yukarıda zikrettiğimiz iki ıstılahın o devirdeki ve o mahâldeki mefhumunu izah edemediği gibi, eski yarlıkların rusça tercümeleri de bunu izah edememektedirler.

Al tamğa ve *Al nişan* ıstılahlarına XV inci ve XVI ncı asır Kırım yaahğlarında tesadüf olunmaktadır. Bu yarlıglardan bazıları orijinal olarak mühür ve diğer alâmetleri muhafaza ederek zamanımıza kadar intikal ettiklerinden, bizi alâkadar eden ıstılahların bazı zamanlarda ve sahalarda ifade ettikleri manâları bu yarlıglardan vuzuhla anlıyoruz.

Al tamğa : al boyayı ihtiva eden dörtköşe bir baskının bıraktığı izdir. *Altun nişan* : yarlığın başında dinî bir düstur ile Hanın ismini havî olan yazıdır. Yarlığın mündericatında tesadüf olunan ve altın yazıyla yazılan Han ismi de belki bu ıstılahı dahildir. Tatar Hanları tarafından rus metropolitlerine verilen ve bize yalnız rusça tercümeleriyle malûm olan Altınordu yarlıklarından *Berdi Bek*'in, *Tulun Bek*'in yarlıklarının son kısımlarında yalnız *al tamğa* yani dörtköşe baskı zikredilmektedir.

Çani Bek'in karısı addolunan fakat bence annesi olan *Taydula*'nın verdiği üç aded yarlığın son kısımlarında yalnız *nişan* kelimesi vardır. Burada, nişan kelimesinin sıfatı olan «altın» kelimesine tesadüf olunmuyor. Bu belki mezbure'nin zatî şifresi idi. Devlet damgası olan «al tamğa : dörtköşe baskı» bu yarı resmî vesikalarda ihtimâl ki yoktu.

Birinci Mehmed Gery'in 1517 de Kutlu beye ve birinci Sâadet Gery'in 1525 de verdikleri yarlıglardan anlıyoruz ki, XVI ncı asır başlangıcında «al tamğa» ıstılahı Kırımında kırmızı devlet mühürünün bıraktığı iz, ve «altın nişan» ise el ile yazılan altın tuğra yahut Han şifresiydi.

XVI inci asır nihayetlerle XVII inci asırdaki Kırım yarlıklarında tesadüf olunan dörtköşeli mühürler'de bazı tebeddülât görülüyor ki bu da yarlıglarda yeni şekilde bir mühürün meydana gelmiş olmasına delalet ediyor. Bu yeni şekil mühür, *asma mühür* olup, İstanbul, Rus ve Leh tesirile meydana gelmiş olması muhtemeldir ve bu da bizi alâkadar eden ıstıhlardaki - belki de kültürün gaip olmaya başlamasından dolayı - tereddiyi göstermektedir. Bu devir için müracaat ettiğim kaynaklar *Veli aminov-zernov*'un *Kırım materiyalları* ile Kırım yarlıklarının eski rusça tercümeleridir. Bu işle meşgûl iken eski rusça tercümelerin bizi alâkadar eden ıstılahı tam olarak izah etmediğini gördüm. Bundan dolayıdır ki *basma* kelimesini tetkik eden mudekkikler, *Veli aminov zernov* tarafından neşredilmiş olan bu mühim vesikalara ehemmiyet vermedikleri için, *payza* kelimesinin diğer bir mefhumu onlarca meçhûl kaldı.

Tohtamış Han'ın ve ondan sonra gelen Cucu ulusu hanlarının yarlıklarında gördüğümüz dörtköşeli mühür, murabba mogol mühürlerinden yazı formülü itibarile çok farklı olmakla beraber, harici benzerliğini muhafaza etmektedir. «peçat» ile «şifre» nin yakınlaştığı görülmüyor. Tohtamış Han'ın yarlıklarından birisinin üzerinde «al tamğa» ve «altın nişan» vardır. Kral Yağayla'ya gönderilen diğer yarlığda ise dörtköşe mühürün altın izini görmekteyiz ve yarlığın son kısmında yalnız *altın nişan* - al tamğa'sız - zikrolunmaktadır. XVI inci asrın başlarında yaşamış olan Kırım hanı Mehmet Girey'in 926 da kral birinci Sigizmund'a gönderdiği yarlığın sonunda ise «altın nişan basıp yiberdik» denilmektedir.

Molla Feyizhanof'un iştirakile Veli aminov-Zernov tarafından neşredilen Kırım yarlıklarının mühim bir kısmı XVII inci asıra aittir. Bu materiyallara göre bizi alâkadar eden ıstılah o devirde atideki mefhumları taşıyordu:

1) Her nevi «peçat» in bıraktığı ize «mühür» ve «nişan» denilir. Yüzük şeklindeki mühüre de «yüzük nişan» derlerdi.

2) «altın mühür» dört köşe olmayan, zatî altın mühürün bıraktığı ize derler. Canbek Girey Han'ın *Mihail-Fedoroviç*'e yazdığı şartnamede şöyle deniyor: «Bu şartnameye altın mühürümüzü basıp yiberdik». *Veli aminov-Zernov* tarafından neşredilen bu yarlığın baş tarafında badem şeklinde bir mühür vardır ki, içinde dört köşeli mühürlere has olan formülün hiçbiri olmayıp yalnız «Cankbek Girey Han» ibaresi yazılıdır.

3) Bu devrede tamga kelimesi, dörtköşeli mühür yerine kullanıldığı görülüyor. Fakat, dörtköşeli mühür, başka isimler altında

yaşamakta devam ediyor: ya *altın nişan*, yahut *altın baysalu mühür* ki bunu Üçüncü Mehmet Girey'in ve Bahadır Girey'in Mihail Federoviç'e yazdıkları yarlıglarda görüyoruz.

4) Yeni icad olunan *altın baysa* ıstılâhına «mühür» kelimesi ilâve olunmuyor. Bu bir nevi «asma mühür» olup «Moskova şefaret kalemi» vesikalarında şöyle izah olunuyor: «o yarlıgda gümüş kaytan üzerine asılı altın mühür vardı. Bu mühürün bir tarafında tatarca لااله الاالله محمد رسول الله ve diğer tarafında (Adil Girey Han ibn Devlet Girey Sultan) ibareleri vardı». Asma mühürlerin mündericatı ile Tohtamış Han zamanındanberi gördüğümüz dörtköşeli mühürlerin mündericâtını mukayese edince, bunların aynı olduğu kanaatı hasıl oluyor; yani, ibtida dörtköşeli mühür tamga ile şifre (nişan) yakınlaştı ve sonra da *tamğa* dörtköşeli mühür, *baysa* : asma mühür oldu. Yukarıda misâl olarak getirdiğimiz «altın baysalu mühür» ibaresinden anlıyoruz ki Kırım'da XVII'inci asırda *baysa*, mühür mefhumu değil mühür üzerindeki devlet formülü mefhumu idi. Sonradan devlet formülünü havi asma mühür oldu. Bu anlam altında *baysa* kelimesine, Veliâminov-Zernov'un topladığı Kırım yarlıglarında, Üçüncü Mehmet Girey Han [1622-1626] zamanından Birinci Selim'in ikinci defa hanlığı [1684'1691] zamanına kadar tesadüf olunur. Bizim müze-lerde Kırım altın baysalarının nümunelerini bulamadım^[1].

PAYZA KELİMESİNİN ZAMAN VE MEKÂNA GÖRE MUHTELİF MEFHUMLARI

Bin seneden fazla bir zamandanberi, muhtelif memleketlerde ve muhtelif türk lehçelerinde verilen resmî vesikalarda tesadüf edilen muhtelif ıstılahların geçirdiği değişiklikleri tetkik ederken görüyoruz ki, bir taraftan aynı şeylerin adları değişiyor (mühür, nişan); diğer taraftan aynı isimler bir şeyden diğer bir şeye geçiyor (nişan, şifre, yarlıg, mühür). XVII nci asırda Cucu ulusunun Kırım kısmında Çin kelimesi olan *pay-dze* gerek yazılış ve gerek telâffuz cihetile değişerek *baysa* oluyor, ve bu *baysa* bize Avrupa edebiyatından malûm olduğu ve şimdi de Jamtsaranov'un^[2] makalesinden anladığımızı göre, Mogolistan'ın bazı yerlerinde taşıdığı mefhumdan. — yani: bazı

[1] Bu baysaları ararken, benim yazılarıma çok alâka göstermiş olan Akademi âzasından merhum İ. Smirnov'un yardımlarından istifade ettim.

[2] *Zap. Vos. ot, Rus. Arh. Ob. C. XXII k. I-II. S. 155.*

imtiyaz ve haklara sahip olduğuna dair hükümdar namına verilen yazılı itimad levhası — ndan tamamıyla başka bir mefhum ifade ediyor. Arkeoloji hafriyatları neticesi elimize geçen Altınordu Hanlarına ait mâdenî itimad levhalarından anlıyoruz ki, Çin - Moğol şeklini taşıyan *pay - dze* ler XIII—XIV üncü asırlarda Cucu ulusunda dahi kullanılıyordu.

XIV üncü asıra ait Tohtamış ve Timur Kutluğ yarlıklarının türkçe asıllarında bu levhaya «payza, bayza» denmekte ve yarlıg kelimesile beraber anılmaktadır: Bayza yarlıgı tarhanlık. Aynı XIV üncü asra ait olan Han yarlıklarının rusca ve latince tercümelerinde yine bu şeye baysa denilmektedir. Berdi Bek'in metropolit Aleksî'ye verdiği yarlıgda «baysa» denildiği gibi Venedikliler de Canbek Han'dan *Baissinum de auro* almışlardı. Özbek Han tarafından Andrej Zeno'ya verilmiş olan yarlıgda *Baisa et privilegium cum bullis rubris* zikrolunmaktadır.

XVII'inci asır Kırım - Tatar yarlıklarındaki *baysa*'nın, Çin kelimesi *pay-dze*'nin XIV asırda da mevcut olan tatar halk telâffuzunu ifade etmesi muhtemeldir ki bu kelime Cucu ulusunun eski edebiyat lisanında çince aslına daha yakın olarak «bayza, payza» şekillerinde yazılırdı. Yukarıda takdim ettiğimiz taslaktan görüyoruz ki, yarlıgdan, tamğadan ve nişandan tamamıyla ayrı olarak Altınordu'da «itimad levhası» mefhumunu taşıyan baysa, Kırım'da XVII'nci asırda tamğa ıstılahı, mühür ıstılahı yerine kullanılmadığı ve tamğaya «altın nişan» yahut «altın baysalu mühür» dedikleri vakit, bu kelime dörtköşeli mühürün söz formülü ve devletin altın asma mühürü (altın baysa) yerine kullanılmıştır.

BAYSA VE BASMA

Şayanı dikkat bir tesadüf üzerinde durmamız lâzım geliyor. Kazan vakanüvisinin verdiği malûmata göre XV'inci asırda üçüncü İvan tarafından gûyâ üzerine tükürülmüş ve ayaklar altında çiğnenmiş olan Ahmed Han'ın «basması»nın ne olacağını halletmek için uğraşan müdekkikler [1] Altınordu ve Kırım hanlıklarında muhtelif zamanlarda *baysa* kelimesiyle münasebeti olan şeyleri, yani: 1) İtimad levhasını,

[2] A. A. Spitsin *Tatarskiye baysı* (12 res.) İzv. kam. k. 29, 1909. s. 130-141 (Bu eserde beş payza neşir ve izah edilmiştir ki bunlardan üç adedi Altınordu hanlarından Tohta Uzbek ve Abdullah'ındır).

[1] P. M. Melioranski *Çto takoye basma zolotoordinskih poslov hana Ahmata?* (Zap. Vos. otd. Rus. Aih. Ob. c; XVII, 1907, s. 0129). Burada basma hakkında Leonid'in, Narbut'un, Worow'un, Dal'ın, Karamzı'nın, İlovayski'nin, Kors'un, Lomonosov'un söyledikleri tabli edilmektedir; K. İnostrantsev: *K voprosu o basme* (aynı eser. c. XVIII, 1908, s. 0172. A. A. Şpitsin «Tatarskiye baysı»

2) dörtköşe mühürü, 3) asma mühürü, 4) belki de yarlığın kendisini tetkik etmişlerdir.

K. A. İnostrantsev ve A. A. Spitsin, basma'yı itimad levhası (payze) addetmektedirler. N. P. Lihaçev basmanın, «nişan» olduğunu söylüyor. P. M. Melioranski'nin fikrine göre basma, asma mühürdü. Lomonosov'a göre ise «mühür üzerinde hanın resmini havi itimad levhası» idi (*Kratkiy Rossiyski Letopisets*). Yukarıda zikredilen açık misâller, eğer mahâl ve zaman nazarı dikkate alınmazsa, az ve çok hakikate yakın olduğu görülür. Bu müdekkiklerden hiçbirisi XVII nci asıra ait Kırım yarlıklarındaki altın baysayı bilmiyorlardı. Yalnız İnostrantsev ile Spitsin *basma* kelimesiyle *baysa* kelimesini yakınlaştırıyorlardı. Türkçe konuşan Tatarların *baysa* kelimesine *basma* manâsı vermelerine — eğer böyle bir manâ mevcut idiyse — *baskak* [1] kelimesinin yardım etmesi muhtemeldir ki, bu kelime de *basma* gibi *basmak* fiilinden gelmiş ve Moglların *daruga*'sına mukabil olarak Türklerde «baysaya sahip olan büyük bir memura» ünvanı olmuştur. Eğer Melioranski asma mühür olan altın *baysa*'dan haberdar olsaydı, fikrini müdafaa etmek için XV inci asırda Ahmed Hanın divanında dahi — XVII inci asırda Kırında olduğu gibi — asma mühür olan *baysa* yahut *basmanın* kullanıldığını müdafaa etmesi lâzım gelirdi. «Altın baysalu mühür» hakkında elde edilen yeni delillerden sonra zaman ve mekân nazarı dikkate alınarak Lomonosov'un şerhine yakın olarak akademi azasından Lihaçev'un tefsiri şayanı kabûl değildir. Onun tefsirine göre *basmanın* tahkir edilme hadisesi gayri tabii görünüyor. «Müverrih mühür üzerindeki yazı formülü» ile «asma mühür» olan «*baysa*»nın yeni manâyı gec ve yalnız Kırında aldığı nazarı dikkate alınacak olursa, Kazan vakanüvisinin «*basma*»sı «*baysa*» kelimesinin tahrifi dir ki bu halde İnostrantsev ile Spitsin'in ona «itimad levhası - *bayza*» demeleri daha makuldur.

Kazan vakanüvisinin «onun yüzünün *basması*» ibaresini Kırım yarlıklarındaki «öz altın baysamızı takdurduk» ibâresiyle yahut «Biz Mehmed Giray Han hazretlerimiz özümüzün altın baysalu mühürümüzü soldık» ibaresiyle karşılaştırabiliriz. Böylelikle onun «yüzünün *basması*», «şahsî *basması*, İtimad levhası» demek olur.

Ruscadan çeviren: *Hasan Ortekin*

(1908); N. P. Lihaçev: *Basma zolotoorchnskih honov*, (1916); V. K. Trutovski'nin *Basma Kazanskoğo Letooistsa* serlevhası altında 15 Mayıs 1915 de Moskva Arheoloji kurumunda okuduğu referatın mündericâtı hakkında malûmatım yoktur.

[1] r kelime *Radlov sözlüğü*'nden (IV, 1533) başka metin gösterilmeden Pavet-de Kourteille ile Buharalı Süleyman efedi'de ve XIII üncü asra ait olan Mısırkıpçak mahsülü olan *Husrev ve Şirin*'de dahi vardır.